
Het joods onderwijs in België (1820-1914)

Jean-Philippe Schreiber

Édition électronique

URL : <http://journals.openedition.org/cmc/1011>

DOI : 10.4000/cmc.1011

ISSN : 2684-3080

Éditeur

Fondation de la Mémoire Contemporaine

Édition imprimée

Date de publication : 1 janvier 2005

Pagination : 277-292

ISSN : 1377-1256

Référence électronique

Jean-Philippe Schreiber, « Het joods onderwijs in België (1820-1914) », *Les Cahiers de la Mémoire Contemporaine* [Online], 6 | 2005, Online op 01 novembre 2020, geraadpleegd op 14 novembre 2020.
URL : <http://journals.openedition.org/cmc/1011> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/cmc.1011>

Het joods onderwijs in België (1820-1914)

Jean-Philippe Schreiber

België is een vrij apart geval binnen het Westerse Jodendom in de loop van de negentiende eeuw, en dit om drie belangrijke redenen¹. Ten eerste was België op politiek en economisch vlak tijdens het eerste deel van de negentiende eeuw één van de meest liberale landen in Europa : in dat kader was ook de houding tegenover de joodse minderheid vrij liberaal te noemen. Vervolgens kende België geen joodse gemeenschap van grote omvang vóór het begin van de negentiende eeuw. De joden die zich kwamen vestigen in dit land met zijn talrijke economische mogelijkheden waren vooral immigranten afkomstig uit de buurstaten Frankrijk en Duitsland en bovenal uit Nederland. Tenslotte kan worden vastgesteld dat, precies omwille van die recente immigratie van joden, hun gemeenschappen bijna uit het niets moesten worden opgebouwd. De verantwoordelijken voor dit gemeenschapsleven waren dus pioniers, niet alleen op economisch gebied. Door hun innovatietalent maakten tal van leden van de joodse elite een opmerkelijke maatschappelijke carrière door in België. In het nog weinig aan traditie gebonden joods gemeenschapsleven, kregen ze voldoende ruimte om hun progressieve ideeën te laten gelden. Deze progressieve ideeën waren de grondslag van een religieus liberalisme dat nergens anders in Europa bestond. Die ideeën werden uitgedragen door het Centraal Israëlitisch Consistorie als het centraal orgaan van het Belgisch jodendom. Ik ga na hoe dat religieus liberalisme bepalend was voor het joods onderwijs in België in de periode 1820 tot aan de Eerste Wereldoorlog en welke rol het Centraal Consistorie daarin speelde.

Dit liberalisme resulteerde in een origineel model, even modern als innoverend, waarin er zowel aandacht bleef voor een cultuur van ver-

¹ De auteur wil Barbara Dickschen hartelijk bedanken voor haar vertaling, eveneens als Jeffrey Tyssens en Marjoke Rietveld voor hun deskundige raad en aandachtig herlezen van deze lezing gegeven in het kader van het colloquium *Onderwijs, Cultuur en Minderheden* van de Belgisch-Nederlandse Vereniging voor de Geschiedenis van Opvoeding en Onderwijs, Nijmegen, 18 maart 2005.

scheidenheid als voor het behoud van een bijzondere plaats in de Belgische samenleving². De grote synagoge van Brussel, ingehuldigd in 1878, illustreert met haar romaans-byzantijnse gevel ten volle deze paradoxale interactie met de autochtone cultuur, een interactie waar integratie en eigenheid elkaar aanvullen. Het gebouw belichaamt als het ware deze tweeledigheid van de geschiedenis van het jodendom in haar verhouding met het oosten en het westen. In tegenstelling tot de grote synagoge van Parijs, die op een onopvallende plaats staat, werd de Brusselse synagoge gebouwd aan één van de voornaamste wegen van de hoofdstad : in het hart van de stad op een prominente plaats van het openbare leven. Tegelijkertijd weerspiegelt ze door haar stilistische bijzonderheid duidelijk de joodse eigenheid eerder dan de assimilatie. Het byzantijnse oosten als metafoor van het jodendom staat tegenover een zeer geladen omgeving van het Romaanse westen, metafoor van de christelijke beschaving.

Een verzuilde maatschappij

Het sociale en politieke leven in België is in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw meer en meer verzuild geraakt, met name op basis van politieke en levensbeschouwelijke breuklijnen. Deze verticale segmentatie van de Belgische maatschappij heeft ongetwijfeld het integratieproces van de joden afgeremd : ze konden zich moeilijk helemaal identificeren met één van de zuilen en konden al evenmin de maatschappelijke handelswijze van die grote zuilen zomaar klakkeloos imiteren. In een maatschappij die steeds meer verdeeld raakte tussen katholieken en liberalen, betekende het oprichten en onderhouden van een eigen zuiltje voor de joodse gemeenschap een manier om een autonoom bestaan op te eisen. Door haar eigen tradities en het verzuilingsmechanisme op elkaar af te stemmen, kon de joodse gemeenschap zich wonderlijk goed aan het Belgische systeem aanpassen en zo de vertakkingen van haar uiterst uitgebreid communautair netwerk vermenigvuldigen. Dit droeg bij tot het afremmen van een volledige assimilatie van een deel van de joodse bevolking.

² Zoals ik uitgebreid heb aangetoond in : J.-Ph. Schreiber, *Politique et religion. Le Consistoire central israélite de Belgique au XIXe siècle*, Bruxelles, 1995, p. 435.

Het Centraal Consistorie gaf leiding aan dat proces. Het was ontstaan in 1832 als vervolg van het in Parijs gevestigde Consistoire Central dat de Belgische provincies al eerder in de Franse tijd gekend hadden³. Dit proces heeft geleid tot bijzondere vormen van communautaire structurering en uitingen van een gemeenschappelijke identiteit. Het religieuze liberalisme dat het Consistorie voorstond had het jodendom kunnen reduceren tot een vorm van spiritualisme en het terugdringen van de joodse religie naar het private domein. Het had immers een hoge waardering voor rationalisme, emancipatie en tolerantie. Toch hechtte het religieuze liberalisme ook veel waarde aan joodse tradities. Zo maakte het Consistorie zich – ondanks de ideologie die het voorstond – sterk voor het behoud van een minderheidspositie en de erkenning van het jodendom in het levensbeschouwelijke landschap van de Belgische maatschappij.

Op symbolisch vlak is de Brusselse synagoge ook hiervan een perfecte illustratie : monumentaal, mateloos groot in vergelijking met de plaats die joden in het stedelijke landschap innamen, maar ook ambivalent, want het was tegelijkertijd een uiting van de eigenheid van de joden en van het aanpassen aan de alom heersende esthetiek, hoezeer die ook aan het jodendom vreemd mocht zijn.

Die ambivalentie kwam ook tot uitdrukking in de houding ten aanzien van begraafplaatsen. Joden kozen voor religieuze eerder dan voor gemeenschappelijke begraafplaatsen. Deze vormden in België een belangrijk strijdpunt tussen katholieken en liberalen. De laatsten ijverden voor gemeenschappelijke begraafplaatsen voor mensen van alle levensbeschouwelijke overtuigingen. Voor joden was het moeilijk om deze optie van het liberale kamp te volgen. Vandaar al evenzeer het principe van gescheiden joodse scholen ; dit druiste in tegen de liberale opvattingen van het Centraal Consistorie, maar paste wel goed in de context van het steeds sterker verzuilende België.

³ J. Michman – H. Beem – D. Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland*, Ede-Antwerpen-Amsterdam, 1992, p. 74.

De school : ideologische aspecten

In de ideologie van het Consistorie kreeg de school een voorname rol als instrument tot emancipatie, integratie en aanpassing van joden aan het moderne leven. Door het aanleren van profane gebruiken, het leren van de in het gastland gangbare plichten en onderricht voornamelijk gestoeld op de morele wetten van het jodendom, maakte de joodse school tot het belangrijkste middel voor integratie. Ten einde de schoolverlaters op dit spoor te houden, werd op initiatief van de leiders van het Consistorie in 1846 een Société de Patronage gesticht die zich op joodse leerjongens en arbeiders richtte⁴. Op de “vernieuwing” via onderwijs (“regeneratie”, zei men toen) moest “vernieuwing” via arbeid volgen.

De joodse school was de instelling die het meest de paradoxen van het consistoriaal systeem weerspiegelde. Enerzijds was de filosofie dat de school integratie van joden in de Belgische samenleving moest bevorderen en niet al te zeer aan de eigen traditie moest hangen. Anderzijds hechtte men aan eigen scholen juist voor het behoud van die traditie en bevordering van de communautaire autonomie en scheiding ten aanzien van de omringende gemeenschap. Er bestond dus zeker een wil om niet formeel te breken met de traditionele communautaire gebruiken. Dit laatste is te verklaren uit de toenmalige Belgische onderwijswetgeving, die, zoals we later zullen aantonen, in het oog van het Consistorie de verdwijning van joods onderwijs niet toeliet. Toen die veranderde met de wet van Humbeek in 1879, die een gelaïciseerde openbare lagere school introduceerde, stond het Consistorie vooraan om een gescheiden onderwijssysteem op te heffen.

Het onderwijsbeleid van het Consistorie in de eerste helft van de negentiende eeuw stoelde op twee gedachten. Ten eerste was het een kwestie van taalpolitiek onder het hollands bewind tot 1830. Koning Willem I had als belangrijk doel om via onderwijs de joodse gemeenschap te emanciperen en integreren door onder andere het verplicht

⁴ Archief Centraal Israelitisch Consistorie van België (CICB), nr. 3, 25.11.1846 (f° 23) ; zie ook : J.-Ph. Schreiber, *op. cit.*, pp. 263-265. Voor een vergelijking met Nederland : N.L. Dodde – M. M. P. Stultjens, « Jewish Education in Schools in the Netherlands from 1815 to 1940 », *Studia Rosenthaliana* n° 31, 1996, pp. 67-87.

stellen van de Nederlandse taal. Voor de zuidelijke provincies had dit een nevenbedoeling, namelijk het voorkomen dat de integratie via de Franse taal zou geschieden. De school moest dus een instrument zijn ter bevordering van het Nederlands. Ten tweede was het Consistorie een aanhanger van de joodse verlichting oftewel *Haskalah*. Deze was in Duitsland aan het eind van de achttiende eeuw ontstaan. De geestelijk vader was de filosoof Moses Mendelssohn, die een belangrijke stimulans betekende voor de heropleving van joodse studies en het Hebreeuws. Hartwig Wessely werkte diens opvattingen uit voor het onderwijs. Aanhangers stichtten in Duitsland de zogenaamde *Freischulen* met als doel de integratie van joden door middel van onderwijs te bevorderen door onder andere de nadruk te leggen op het belang van onderwijs aan meisjes en seculiere vakken, en het gezamenlijk onderwijs van joodse en christelijke kinderen. Daarnaast vormde het onderwijs in het Hebreeuws een belangrijk speerpunt⁵. In Amsterdam was uit de *Haskalah* nog in de Franse tijd in 1808 de joodse organisatie *Chanoch L'Naar Al Pi Darko* (Voed het kind op naar zijn vermogen) ontstaan. Die beijverde zich voor leerboeken in het Nederlands en Hebreeuws, die pasten bij moderne onderwijsmethoden, en vertalingen van de bijbel en gebedenboeken in het Nederlands. Het streven van deze organisatie om het Nederlands op joodse scholen te bevorderen kreeg concrete uitwerking in een koninklijk decreet van 1817⁶. Één van de stichters van *Chanoch L'Naar Al Pi Darko* was Hartog Somerhausen, uit Beieren afkomstig maar sinds zijn jeugd in Amsterdam woonachtig. Het Centraal Consistorie in de zuidelijke provincies (Hoofdsynagoge benoemd) stelde hem in 1817 aan om in Brussel de eerste joodse school op te richten⁷.

⁵ I. Lohmann, « Interkulturalität als Strategie religiöser Reform und sozialen Aufstiegs. Jüdische Knaben- und Mädchenerziehung um 1800 », in : M. Kraul – C. Lüth (Hrsgs.), *Erziehung der Menschengeschlechter. Studien zur Religion, Sozialisation und Bildung in Europa seit der Aufklärung*. Weinheim, 1996.

⁶ J. Michman et al., *op. cit.*, pp. 69, 72, 78.

⁷ Omtrent de joodse school te Brussel. zie : H. Boon, *Enseignement primaire et alphabétisation dans l'agglomération bruxelloise de 1830 à 1879*, Leuven, 1969, p. 454 ; J. Lory, *Libéralisme et instruction primaire, 1842-1879. Introduction à l'étude de la lutte scolaire en Belgique*, 2 delen, Leuven, 1979, p. 839 ; W. Bok, « L'école primaire israélite de Bruxelles, 1817 à 1879 », in : *La grande synagogue de Bruxelles, 1878-1978*, Bruxelles, 1978, pp. 125-140 ; J.-Ph. Schreiber, *op. cit.*, pp. 161-164.

De joodse school van Brussel, ingehuldigd in haar definitieve vorm in 1823, had een uitgesproken modernistisch karakter : niet alleen jongens, maar ook meisjes bezochten de school. Hebreeuws vormde een onderdeel van het curriculum. Dat curriculum was naar het voorbeeld van de *Freischule* verdeeld in profane vakken, religie en zedenleer. Kinderen kregen onderwijs in liturgie, *Thora*, joodse religie en geschiedenis van het joodse volk. Stap voor stap nam echter het profane onderwijs de overhand op het geloofsonderricht door het aandeel van dit laatste in het totale programma beetje bij beetje terug te schroeven⁸.

De Brusselse joodse school bracht de belangrijkste principes van de consistoriale ideologie in de praktijk door het belang van religie en moraal te benadrukken en als belangrijke waarden respect voor de Koning, trouw aan het vaderland en gehoorzaamheid aan 's lands wetten op de voorgrond te plaatsen⁹. Bovendien verscheen er een catecheseboek voor joodse scholen, dat ook de Brusselse school gebruikten. In de geest van de *Wissenschaft des Judentums* kwamen er rationalistische handleidingen op de markt die de ethische plichten behandelden en een universeel concept van de godsdienst presenteerden¹⁰. De handleidingen en catecheses bleven trouw aan de gangbare interpretatie van de geschiedenis van het joodse volk. Zij droegen bij aan de integratie van joden mede omdat in christelijke kring een belangstelling ontstond voor de oorsprong van de bijbel. De vertaling van de bijbel in een profane taal stuitte echter op weerstand bij joden, die dat zagen als een ontheiliging en te grote concessie aan de culturele tijdgeest. Het gebruik van de catechismus was duidelijk ontleend aan het christendom, maar het was vooral ook de introductie van een moderne pedagogische techniek¹¹.

⁸ Hoewel het onderwijs hoe langer hoe minder religieus werd, werden de lessen voorafgegaan en gevolgd door gebeden. Zie : *Règlement de l'école primaire israélite* (1868). Brussel 5.

⁹ *Règlement pour les écoles de province* (1846), in : Archief CIB, nr. 3 (f° 20-22).

¹⁰ Betreffende onderwijs en *Wissenschaft des Judentums*, zie : D.B. Syme, « Reform Judaism and Day Schools, The Great Historical Dilemma », in *Religious Education* n° 78 (2), 1983, pp. 153-181.

¹¹ J. J. Petuchowski, « Manuals and Catechisms of the Jewish religion in the Early Period of Emancipation », in : A. Altmann (Ed.), *Studies in XIXth Century Jewish Intellectual History*, Cambridge (Mass.), 1964, pp. 48-49.

De religieuze discriminatie

Sinds de onafhankelijkheid van België fundeerde het Consistorie zich op de grondwettelijke vrijheid van onderwijs om het bestaan van joodse scholen te verdedigen. Dat veranderde in 1842 toen het parlement de eerste organieke wet voor het lager onderwijs, de zogeheten wet Nothomb, aannam. Deze schreef voor dat er minstens één lagere school per gemeente zou zijn en dat godsdienst en moraal verplichte onderdelen vormden en verzorgd dienden te worden door geestelijken. De wet ging ervan uit dat het dan om de godsdienst ging die door de meerderheid van de kinderen werd aangehangen. Wel kende de wet aan de gemeenten de mogelijkheid toe om in plaats daarvan, één of meer private scholen aan te nemen, indien zij aan enkele voorwaarden voldeden.

Na de goedkeuring van deze wet, ondernam het Consistorie stappen om joodse scholen te laten aannemen door de gemeenten. Het Consistorie was echter het slachtoffer van de verschillen in interpretatie van de wet van 1842. Gemeenten gingen er op eigen wijze mee om. Zo weigerde de Stad Brussel in te gaan op de vraag van het Consistorie om de joodse school over te nemen¹². Wel verleende het gemeentebestuur enige subsidie. Het wankel compromis van de wet van 1842 werkte nog nadeliger voor joodse kinderen in Antwerpen, Aarlen, Luik en Gent. Daar leidde de nieuwe bepalingen aangaande het verplichte godsdienstonderricht zelfs nagenoeg tot de uitsluiting van kinderen van zogenaamde “dissidente” godsdiensten op de gemeentescholen, zonder dat die gemeentebesturen de organisatie van vrije scholen voor deze kinderen wilde bevorderen.

Het probleem spitste zich toe op Brussel en Antwerpen. De joodse school in Antwerpen bood net als die in Brussel een volledig lessenspakket, inclusief dus profane vakken. Ook in Luik heeft gedurende enige

¹² Stadsarchief Brussel (SAB), Fonds Openbaar onderwijs (Op. Ond.), 1ste serie, nr. 48 : briefwisseling tussen het Consistorie en de Stad Brussel betreffende het aannemen van de Israëlitische school (1844) ; brief van de gouverneur van de provincie aan het college van de Stad Brussel, 26.1.1844. Betreffende de interpretatie van de wet van 1842 door de Stad Brussel, zie : *Bulletin communal de Bruxelles*, 1870, pp. 398-403.

tijd zo'n school bestaan¹³. In andere provinciesteden beperkten joodse schooltjes zich tot godsdienstonderwijs door de plaatselijke voorganger buiten de schooluren van reguliere scholen. Het Consistorie moest zich dus tevreden stellen met dit tolereren van de joodse godsdienstscholen die, naargelang de omstandigheden, de gemeentelijke overheden al dan niet kon aanzetten tot subsidiëring.

De paradox tussen het aanhouden van gescheiden onderwijs en de consistoriale ideologie om alle vormen van integratie te steunen, veroorzaakte verscheidene conflicten onder de leiders van de joodse gemeenschap. Dat was in het bijzonder het geval bij diegenen die dicht bij de liberale partij stonden en die dus vaak de contradictie ervoeren tussen de politieke wil om de openbare lekschool op te roepen en het streven in joodse kring naar een gescheiden onderwijssysteem. Met ander woorden, voor vele verantwoordelijken in joodse gemeenten was het enkel omwille van de euvels van de wet Nothomb dat ze een gescheiden onderwijs bleven ondersteunen, omdat deze wet voor minderheden geen gelijkwaardig godsdienstonderwijs kon waarborgen. Waar in Brussel en Antwerpen een gescheiden joodse school in stand kon worden gehouden om het onderricht van joodse godsdienst en zedenleer te verzekeren, had het Consistorie buiten deze steden niet de mogelijkheid controle uit te oefenen op de lessen godsdienst en zedenleer die aan leerlingen van gemeentescholen gegeven werden, omdat de wet enkel het geloof van de meerderheid van leerlingen in de lagere scholen erkende. Wijzend op dit gebrek van de wetgeving, zou het Consistorie meermaals een verzoek indienen bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Dat gebeurde onder andere in 1869, toen het de minister verzocht om toe te laten dat de *hazan* (bedienaar), die tevens onderwijzer van de gemeente van Aarlen was, godsdienstonderwijs zou verzorgen op het atheneum en in de lagere school van die stad¹⁴.

Zelfs de liberale wet op het middelbaar onderwijs, de wet Rogier van 1850, die veel minder tegemoet kwam aan de pretenties van de katholieke clerus, werd al snel ondermijnd door de zogeheten Conventie van Antwerpen. Deze conventie – in 1853 afgesloten tussen het bisdom van Mechelen en de besturen van het atheneum en de rijksmiddelbare

¹³ Archief CICB, nr. 2, 6.4.1843 (f° 137).

¹⁴ Archief CICB, nr. 5, 28.4.1869 (f° 11).

school van Antwerpen – werd in 1854 door een Koninklijk Besluit als model voorgesteld voor de rest van het land¹⁵. De grote meerderheid van de athenea en rijksmiddelbare scholen nam de conventie inderdaad over. Dat resulteerde in een ongelijke behandeling van leerlingen van religieuze minderheden. De katholieke kerk kreeg daar voortaan als enige toegang tot de middelbare onderwijsinstellingen, hoewel de wet van 1850, in tegenstelling tot de wet omtrent het lager onderwijs, had vastgelegd dat ook de andere cultusbedienaren moesten worden uitgenodigd.

Zelfs al werd die conventie niet overgenomen in Brussel of Luik en ressorteerde ze elders slechts na enkele jaren een effect, toch toonde deze formule, precies omdat haar uitgangspunten te vergelijken waren met de onderwijswet van 1842, duidelijk de broosheid aan van een minderheidsgehoof in een essentieel domein als het onderwijs. Dit euvel werd meerdere malen verwoord door Élie-Aristide Astruc, opperrabbijn van België¹⁶. Hij wees op de ongelijke behandeling van het katholieke geloof en zijn joodse en protestantse tegenhangers. Zijn belangrijkste grief was dat de noodzakelijke organisatie van bijkomend joods godsdienstonderwijs een financiële last vormde. Hoewel joden zoals alle andere burgers moesten bijdragen in de kosten van het openbaar onderwijs, zagen ze zich inderdaad verplicht zelf voor hun kinderen scholen op te richten die zware offers eisten, op financieel en ander gebied. Verder ontstond er een ongelijkheid tussen katholieke kinderen en kinderen van minderheidsgroepen, daar deze laatsten voor hun godsdienstonderwijs extra belast werden bovenop de normale lessen. Zulke kinderen maakten dus lange schooldagen. Bovendien wees Astruc op de ongelijkheid tussen de vertegenwoordigers van de verschillende godsdiensten waarbij enkel de katholieke priesters toegelaten werden tot de scholen om daar hun gezag te laten gelden. Een ruimere interpretatie van de wet van 1842, vergelijkbaar met deze van de wet

¹⁵ A. Erba, *L'esprit laïque en Belgique sous le gouvernement libéral doctrinaire (1857-1870) d'après les brochures politiques*, Leuven, 1967, pp. 7-8, 162-166.

¹⁶ Zie o.m. de verslagen van de opperrabbijn aan de Centrale Commissie voor Lager Onderwijs in Archief CICB, nr. 4, 29.12.1867 (f° 334-337) en nr. 5, 16.1.1871 (f° 61-63). Zie ook : « L'école, les Églises et l'État en Belgique », in : *Archives israélites*, 1.2.1872, n° 3, pp. 71-75 ; *Rapport triennal sur la situation de l'instruction primaire en Belgique et sur l'exécution de la loi organique du 23.9.1842*, Brussel, 1846, *passim*.

op het middelbaar onderwijs, zou het mogelijk hebben gemaakt er zekere voordelen voor niet-katholieke godsdiensten uit te halen. Vele lokale overheden en het departement van Binnenlandse Zaken verzetten zich tegen zulk een interpretatie. Nochtans volhardde opperrabbijn Astruc in zijn liberale overtuiging die hem er toe bracht het idee van gemeentelijk onderwijs te steunen. Dat verdedigde hij ook toen in 1879 de wet Van Humbeek nieuwe richtlijnen voor het onderwijs verplicht stelde. Tegenover de overheden volhardde hij tevens in de oorspronkelijke bedoeling van de wet van 1842 door vrijheid van godsdienst te claimen en bescherming van de rechten van religieuze minderheden.

De joodse school van Brussel genoot ten gevolge van gemeentelijke subsidies enige gelijkwaardigheid met gemeentelijke scholen. Later in haar bestaan verwelkomde ze zelfs katholieke en protestantse leerlingen¹⁷. In 1873 drong de opperrabbijn aan op maatregelen die ervoor moesten zorgen dat christelijke leerlingen zich toespitsten op de godsdienstlessen van hun geloof en wegbleven van lessen over joodse religie. Zijn voornaamste zorg was het vermijden van elke beschuldiging van bekeringsdrang. Helaas is het niet te achterhalen in welke omstandigheden de protestantse en katholieke godsdienstlessen dan wel werden georganiseerd in het Brusselse schooltje. Overigens, volgens de wet van 1842 – althans naar de interpretatie van de unionistische politicus Nothomb zelf – mochten er geen verschillende religies gedoceerd konden worden in eenzelfde school¹⁸. Als dit toch gebeurde, dan was dat omdat het Consistorie wilde bewijzen dat op de joodse school een andere interpretatie van de wet van 1842 voorkeur kreeg.

In 1872 waren er meer dan 180 leerlingen op de joodse school in Brussel¹⁹. Dit was een duidelijk teken van succes en de behoefte bij de joodse bevolking van de stad aan eigen onderwijs. Inderdaad, als we veronderstellen dat er rond 1865 ongeveer 650 joodse families waren in Brussel, stuurde ongeveer 20 procent van hen hun kinderen naar de joodse school. Gelet op de kinderarbeid en het feit dat er veel andere

¹⁷ SAB, Op. Ond., 1ste serie, nr. 48 : nota over de joodse school (1868) ; SAB, Op. Ond., 2de serie, nr. 7 : brief van de beheercommissie van de joodse school t.a.v. het college van de Stad Brussel, 1.8.1871.

¹⁸ « L'école, les Églises et l'État en Belgique », in *Archives israélites*, 1.2.1872, nr. 3, pp. 71-75.

¹⁹ Archief CICB, Algemene vergadering van 18.2.1872 (f° 46-47).

soorten onderwijs bestonden, was dit een belangrijk aandeel²⁰. Het was tevens het bewijs van de snelle ontwikkeling van het jodendom in Brussel in enkele jaren tijd. Terwijl het aantal leerlingen stagneerde rond 62 in 1860, kwam dit in 1869 boven de 180 uit en was het in 1873 gestegen tot 200. De leerlingen waren in hoofdzaak Nederlanders, al domineerde in de meeste joodse gemeenschappelijke instellingen de joden van Duitse origine.

De op het initiatief van het Consistorie gestichte scholen waren niet de enige die onderwijs verschaften of godsdienstlessen gaven aan joodse kinderen, des te meer daar deze scholen in principe alleen waren bedoeld voor de arme kinderen van de gemeenschap. Zowel rabbijnen als huisonderwijzers gaven godsdienstlessen aan kinderen of groepen kinderen van de meer welgestelde klassen van de joodse bevolking, die zich konden veroorloven een deel van hun inkomen daaraan te besteden. Verder bestonden er nog verschillende joodse kostscholen voor kinderen afkomstig uit verschillende Europese landen.

De school, factor van vernieuwing

Hoewel ze bedoeld was voor de arme kinderen van de gemeenschap die hier kosteloos les konden volgen, aanvaardde de Brusselse school evenzeer leerlingen uit de middenklassen en de bourgeoisie, middels betaling van schoolgeld. Dit schoolgeld zal later, in 1854, afgeschaft worden. Het oorspronkelijke doel was de kinderen te brengen tot de uitoefening van ambachtelijk vakwerk volgens de geest van de “regeneratie”. In die zin werden de uurroosters aanvankelijk zo opgesteld dat de kinderen tijdens de daguren hun beroep konden uitoefenen²¹.

Een van de voornaamste problemen waarmee de Joodse scholen te kampen hadden, was het absenteïsme van talrijke leerlingen. Deze afwezigheid was enerzijds te wijten aan de toenemende verspreiding van de joodse bevolking over de stad en haar buitenwijken, waardoor leerlingen een grotere afstand naar school moesten afleggen. Anderzijds waren er ook vele ouders die hun kinderen voor een groot deel van de

²⁰ J.-Ph. Schreiber, *op. cit.*, p. 165.

²¹ Central Archives for the History of the Jewish People, Jeruzalem (CAHJP), Izak Prins Archief, nr. 43, Israëlische Schoolcommissie : zitting van 13.10.1822 en 22.12.1822.

dag inschakelden in hun eigen bedrijf of als hun hulpje in gezin, fabriek of werkplaats. Om dit verzuim te bestrijden organiseerde het Consistorie vanaf 1845 gedurende de wintermaanden in jaren van zware economische crisis, uitdelingen van soep en vlees aan de behoeftige kinderen van de Brusselse school. Het mes sneed zo naar twee kanten ; het was een effectief middel de armoede en ondervoeding te bestrijden en tevens een middel om kinderen naar school te lokken²².

Het Consistorie verzette zich vaak tevergeefs tegen de traditie waarbij ouders hun overdag werkende kinderen verplichtten enkel godsdienstlessen te volgen in de *hadarim*, de joodse basisscholen, waar de *hazanim* – die daarnaast andere religieuze functies bekleedden – als onderwijzer optraden voor de kinderen van de joodse gemeente²³. In 1838 kregen zo zestien behoeftige kinderen in Venlo – toen nog onder Belgisch bewind – gratis onderwijs van de lokale *hazan*. Om dezelfde redenen gaf de Antwerpse school in 1868 nog enkel lessen in de namiddag aan kinderen die overdag in de diamantateliers van hun ouders te werkten. Zij kregen zo zestien uur per week lager onderwijs in het Frans en Nederlands. De zaterdag werd volgens de sabbatvoorschriften gewijd aan het lezen van stichtelijke lectuur. Dan kregen kinderen tevens één uur religieus onderwijs. Kinderen die niet de joodse lagere school bezochten kregen zo in totaal negen uur per week godsdienstonderwijs²⁴. Het Consistorie kon zich daarmee niet verenigen omdat die handelwijzen rechtstreeks ingingen tegen de op de *Haskalah* gebaseerde filosofie van het Consistorie. De school diende een essentiële factor te zijn in de aanpassing van de joden aan de Europese cultuur en in hun sociale integratie. De school diende centraal te staan in het leven van kinderen en niet de verdienste voor het gezin. Alleen dan konden kinderen hun plichten jegens God, vaderland en maatschappij leren. Via het type van onderwijs dat zij aanpreef en met haar voornemen om kinderen nuttig te maken voor de maatschappij, vervulde de school volledig de functie die haar door het Consistorie was toegedicht in het

²² Archief CICB, nr. 2, 5.11.1845 (f° 254-255) en nr. 1, 12.11.1845 (f° 258-259). In 1845 werd de dagelijkse soepuitdeling bepaald op basis van 34 behoeftige leerlingen voor een totale bevolking van om en bij de 60.

²³ Archief CICB, nr. 1, 10.12.1838, f° 110.

²⁴ Stadsarchief Antwerpen (SA), Onderwijs, MA 218 (9829) : kopie van een verslag van de Israëlitische school van Antwerpen, 20.3.1868.

kader van haar regeneratiepolitiek. De grootste zorg was dan ook het terugdringen van traditionele vormen van kleinhandel, die zich bij uitstek leende voor het inschakelen van jonge kinderen. Bovendien beschouwde men die als weinig eerbaar en niet eerlijk. In plaats daarvan trachtten joodse filantropische organisaties de stap van leuren naar industriële arbeid bij kinderen te bevorderen door het instellen van een patronaat – alhoewel dit in werkelijkheid vaak bij commerciële activiteiten bleef²⁵. Zij wilden zo het leren van een vak aanmoedigen bij kinderen die het lager onderwijs verlieten door hen gereedschap aan te bieden voor een handwerk. Deze expliciete opstelling tegen het leuren, in het bijzonder door kinderen, hing nauw samen met de groei van de joodse bevolking in de jaren 1860 door de komst van joodse leurders uit Nederland. Het veelvuldige absenteïsme op school van kinderen van joodse leurders of kleine handelaars, hun groeiende maatschappelijke zichtbaarheid en het stijgende verlies aan invloed van joodse instellingen zelf deden deze laatste beseffen dat er dringend strenge maatregelen dienden te worden genomen om tot een grotere sociale controle te komen.

Vanuit deze context moeten de inspanningen worden gezien om de ouders te overtuigen – hier en daar door middel van financiële tegemoetkomingen voor het verlies van arbeidskracht – van de noodzaak om hun kinderen weg te houden van beroepen die beschouwd werden als weinig verzoenbaar met het imago dat de joodse gemeenschap van zichzelf wilde geven. De middelen die hiervoor in het werk gesteld werden – de financiële tegemoetkomingen, uitdelingen van voedsel en kledij – tonen aan in welke mate men zich hierop toelagde.

Na 1879 : het einde van joods confessioneel onderwijs

De meerderheid van de leiders van de joodse gemeenschap leken niet echt gewonnen voor het principe van een apart joods onderwijs, wat indruiste tegen hun visie op een geëmancipeerd jodendom. Daarom kwam de liberale wet Van Humbeek van 1879, die godsdienstonderwijs in de officiële lagere scholen facultatief maakte, in die zin aan

²⁵ Archief Israëlitische Gemeente Brussel, 3-7 : verslag van de *Société de Patronage d'Apprentis et d'Ouvriers israélites* voor de Algemene Vergadering van 16.1.1848.

hun wensen tegemoet, al betekende dit meteen het einde van de joodse lagere scholen. Zo ging de joodse school van Brussel direct al in 1879 dicht.

Opperrabbijn Astruc zou over de wet Van Humbeeck het volgende aan de liberale regeringsleider Frère-Orban schrijven : « Deze wet is de volmaaktste uiting van de gewetensvrijheid. »²⁶ De gemeentelijke overheden loofden de tolerantie van het Israëlitisch Consistorie dat zich, evenzeer als het Evangelisch Consistorie, spontaan achter de wet van 1879 stelde²⁷. Deze houding contrasteerde uiteraard met die van de katholieke geestelijkheid.

Hoewel de joodse bevolking toenam, weigerde de Brusselse Israëlitische gemeente sindsdien definitief de stichting van een nieuwe school. Zelfs nadat de katholieken terug aan de macht kwamen in 1884, de wet Van Humbeeck werd afgebouwd en de nieuwe wet Jacobs weer de gemeentelijke subsidiëring van het vrij onderwijs toeliet, was het Consistorie niet van plan weer een eigen joodse school te stichten. Pas met de komst van de orthodoxe of nationalistische joden uit Centraal- en Oost-Europa te Antwerpen rond de eeuwwisseling werden er opnieuw joodse vrije scholen gesticht – louter als privé-instellingen overigens.

Te Brussel werden alle voorstellen om opnieuw een joodse school te stichten door het Consistorie van tafel geveegd. Zo overhandigde in 1897 de publicist Lehman Kahn een dergelijke petitie aan het Consistorie²⁸. De toenmalige vice-voorzitter van het Consistorie, baron Lambert, was een felle bestrijder van vrije lagere scholen. Die zouden indruisen tegen de belangrijkste doelstellingen van het Consistorie : « Het is niet door ons af te zonderen dat de vijanden van onze ras zullen worden bestreden. »²⁹

Met de wet van 1895, dat de verplichte godsdienstlessen in alle gemeentescholen weer invoerde, ontstonden er Israëlitische godsdienstlessen in scholen waar het aantal joodse leerlingen dit verantwoordde³⁰.

²⁶ Algemeen Rijksarchief, Archief Frère-Orban, bundel 501 : brief van Astruc aan Frère, 15.6.1884.

²⁷ SAB, Op. Ond., 2e série, nr. 7 (1879).

²⁸ *École confessionnelle israélite ou école neutre ? Étude et pétition*, Brussel, 1897.

²⁹ « Lettre de Belgique », in *L'Univers israélite*, 22.4.1898, nr. 31, pp. 148-149.

³⁰ Archief Israëlitische Gemeente Brussel, 5-6: ontwerpverslag voor de Algemene Vergadering van 12.4.1896 ; Archief CICB, nr. 7, Algemene Vergadering van 12.4.1896 (n° 98).

Het opnieuw stichten van joodse scholen, noch in Brussel noch in Antwerpen, kwam in het Consistorie niet meer ter sprake, hoezeer de wet hen hiertoe ook aanmoedigde. Het hield vast aan liberale waarden en opvattingen. Bovendien wilde men liever geen standpunt innemen in de moeilijke context van de schoolstrijd en bovenal elke inmenging in het Belgische politieke spel vermijden. Hetzelfde speelde al eerder in de kwestie van de begraafplaatsen. Tenslotte was het zeker ook een manier om aan te tonen hoe vastberaden men was om te integreren in het pedagogische project van de samenleving.

Niettemin werd er te Antwerpen echter toch een joodse lagere school gesticht, naar alle waarschijnlijkheid rond de jaren 1890 maar officieel in 1904³¹. Deze *Israëlitische Schule Yesodei Hatorah* werd door orthodoxe joden opgericht naar het model van de *hadarim*, de joodse religieuze scholen uit Centraal- en Oost-Europa. Niet alle Antwerpse joodse gemeenten stonden erachter. De voornaamste, de Nederlandse, was resoluut gekant tegen deze school. Zij was van mening dat joodse kinderen niet van andersgelovigen moesten worden gescheiden. Bovendien hadden in die school godsdienstlessen voorrang op de profane vakken, hetgeen zij afwees³².

Ook de door zionisten in het begin van de twintigste eeuw gestichte *Jüdische Schule* in Antwerpen kon niet op veel bijval rekenen. Zionisten zagen deze school, die een modern onderwijs van het jodendom en van het Hebreeuws voorstond, als een baken voor de conservering van het jodendom en behoud van joodse identiteit. Tegelijkertijd moest de school fungeren als een synthese van het jodendom met de Europese geest en moest ze de culturele kloof overbruggen tussen de jonge en oude generatie van joden. De zionisten verwierpen weliswaar de geest van het getto en al evenzeer de *heder* (godsdienstige huisschooltjes) en de religieuze verplichtingen die orthodoxe joden wilden opleggen, zij zagen echter in modern onderwijs gericht op vernieuwing van de Hebreeuwse taal een belangrijke taak voor hun joodse onderwijs.

³¹ Archief Alliance Israélite Universelle (Parijs). Reeks Antwerpen, B2 (3) : brief van het *Verein zur Pflege der Interessen der Jüdischen jungen Leute in Antwerpen* aan de *Alliance Israélite Universelle*, 10.12.1905.

³² *Ibid.*, B1 (6) : brief van voorzitter Fribourg, 27.3.1908; *ibid.* B1 (17) : brief van rabbijn Wiener, 18.3.1909; Archief CICB, nr. 7, 11.12.1908 (f° 276).

Ondanks het feit dat de wet betreffende het lager onderwijs van 1884 de oprichting van een nieuwe gesubsidieerde joodse school in Antwerpen mogelijk maakten – de stad had immers een belangrijke joodse bevolking – hadden dus de leiders van de voornaamste gemeente niet een dergelijke oplossing voor ogen. Net als in Brussel stelden ze zich tevreden met het organiseren van godsdienstlessen voor de kinderen die naar de openbare scholen gingen.

Het ondernemerschap en het pragmatisme van de zionisten en de orthodoxen stonden haaks op de rigide institutionalisering van de verouderde gemeenschapsorganen. Deze tegenstelling weerspiegelde twee feiten : het ontstaan van een nieuwe joodse identiteit, dat weinig meer te maken had met wat gedurende een eeuw door de aanhang van het Consistorie werd verdedigd en tegelijkertijd het gebrek aan antwoorden dat het Consistorie te bieden had op de nieuwe uitdagingen die aan het jodendom werden gesteld. Wat betreft de school, stelde deze contradictie zich het scherpst. Terwijl zowel de zionisten als de orthodoxen van het onderwijs een fundamentele pijler van hun politiek maakten, hadden de oude gemeentes en het Consistorie dit domein opgegeven, waardoor ze eensklaps één van de voornaamste kanalen verloren waarlangs ze hun doctrine konden verkondigen. Dit werd overduidelijk na de Eerste Wereldoorlog.